

Det Tredje

– en ömsesidig bekräftelse- och igenkänningsteori

Begreppet Herre och Slav (Doer and Done To)

Jessica Benjamins teori om ömsesidig *bekräftelse- och igenkänning* är otvivelaktigt en av de mest intressanta psykoterapeutiska tankemodeller som presenterats hitintills på 2000-talet. Idéerna är långt ifrån lättillgängliga. Det här är den andra delen av mitt försök att något klarlägga huvuddragen i hennes tänkande, vilket inleddes i förra numret av Psykoterapi (nr 4, 2017).

Jessica Benjamin presenterade begreppet *doer-and-done-to* 1988 i artikeln ”Herre och slav”, namngivet efter Hegels begrepp. Då handlade det om mäns överordning över kvinnor. Frågan gällde inte bara *varför* män ville dominera, utan hur det kommer sig att de *kan* göra det, som Simone de Beauvoir (1949) också undrade i *Det andra könet*. Senare har *doer-and-done-to* kommit att handla om vår starka generella benägenhet att ständigt skapa komplementära roller som dominant/undergiven, aktiv/passiv, etcetera. Mönstret innebär fastlåsta relationella positioner som förhindrar genuin kontakt och närhet. I sin permanenta form ligger dessa roller ofta bakom allvarliga destruktiva relationer så som förtryck och psykisk misshandel, såväl på individ som på gruppnivå.

Känslomässigt gör det stor skillnad om vi upplever det som om den andre försöker påverka och göra något med oss, eller om vi snarare är eller gör något tillsammans och samtidigt får vara oss själva. Den förstnämnda känslan är det komplementära hand-

lings-reaktionsmönster som Benjamin kallar ”doer and done to”, där båda parter känner sig tvingade av den andre att hålla fast vid sin roll. Den andra känslan av att dela något är betydligt behagligare och friare. För detta krävs koordination, inkänning, matchning och ett mera medvetet förhandlande kring det som skiljer oss åt. Om detta lyckas skapas ett gemensamt dynamiskt interaktionsmönster ett (delat) Tredje, som inte primärt är reaktivt utan istället blir till en förutsättningslös öppen rörelse som tillåter nya erfarenheter och jag-tillstånd att utvecklas.

Doer-and-done-to-mönstret behöver inte alltid vara dramatiskt och bestå av förtryck och våld utan kan dölja ömtålig problematik runt närhet och intimitet. I spelfilmen *Hope Springs* från 2012 av David Frankel visas ett äldre par spelat av Meryl Streep och Tommy Lee Jones, några år efter att barnen flyttat hemifrån. I deras låsta doer-and-done-to relation upplever båda att det är den andre som har bestämt att deras intima kärleksliv skall upphöra. Båda parter känner sig avvi-

sade och ingen vågar närma sig den andre eller lyfta den känsliga frågan för diskussion. Detta är ett välkänt scenario från mitt arbete med parsamtal.

Ett annat exempel framgår av följande vinjett: Johnny är en man i tjugooårsåldern. I sin terapi berättar han om sitt liv på ett underhållande sätt, gärna med någon tokighet som hänt, och helst med någon slags knorr eller lustig poäng på slutet. I början känner sig terapeuten road men efterhand alltmer obekvämd med att inte riktigt kunna nå fram till Johnny för att kunna ta honom på allvar. När Johnny tror sig ha misslyckats med att underhålla terapeuten ökar han sina ansträngningar. Successivt avslöjas ett kroniskt defensivt relationsmönster. Under uppväxt och skoltid kallades han för Joke ("skämtet"), eftersom han alltid spexade och hittade på upptåg. På så sätt hindrades omgivningen att se Johnnys verkliga situation med ensamhet och obearbetad sorg. Som enda barnet till en ensamstående deprimerad och osäker mor lärde sig Johnny tidigt att möta moderns oro och ångest, genom att försöka hålla henne på gott humör och förmå henne att skratta, ett mönster som reproducerades i terapin.

Långvariga parrelationer är förstås generellt sett känsliga för doer-and-done-to-konfigurationer. Den relationella psykologen Margaret Crastnopol ger exempel på det hon kallar mikrotrauman. Flera av dessa är relationsmönster som har karaktären av komplementär doer-and-done-to. Utifrån sett kanske det inte ser så allvarligt ut, men med tiden kan dessa såranden (minor injuries) successivt urholka en persons självkänsla, menar hon (2015, s. 4). Det kan handla om överbeskyddande, curlande, orealistiska förväntningar, distanslöshet, pseudointimitet, överdriven "trevlighet", med mera, omedvetna relationella mönster som ständigt återskapas i nya relationer.

Begreppet det Tredje

Det Tredje är ett begrepp som blivit vanligt inom relationell och kleiniansk teori. I det förstnämnda är begreppet förknippat med Jessica Benjamin, Lewis Aron (1999; 2006) och Thomas Ogden (1994). I kleiniansk teori åsyftar begreppet vanligen en (oidipalt genererad) position. Det handlar i denna teori om ett tredje perspektiv utanför den dyadiska patient/terapeut- (barn/mor-) dimensionen (Britton, 1988), eller en tredje position: den autistiskt angränsande, utanför den schizoparanoidea-depressiva dimensionen (Steiner, 1993). Även Lacans teorier har positionsbeskrivningar

i form av Faderns Lag och den symboliska ordningen – utanför dyaden, samtliga med ett specifikt psykiskt innehåll.

Från att ha startat med att dekonstruera maktrelationen mellan män och kvinnor har Benjamin senare formulerat det Tredje till ett analysinstrument för en mängd andra asymmetriska relationer mellan individer och grupper. Hon har bland annat tillämpat Tredjebegreppet på gruppnivå i sitt arbete med sanning- och försoningskommissioner i Israel-Palestina och i Sydafrika (2018, kapitel 7). Det handlar om olika metaforer och sätt för att försöka förstå och komma ur vår starka psykiska benägenhet att hamna i de ovannämnda komplementära antingen-eller-rollerna: doer-and-done-to.

Benjamin säger att det funnits missuppfattningar och felöversättningar av begreppet (2017), speciellt the moral Third (2012). Hon har fått höra att termen är svårgripbar och menar själv att begreppet är under utveckling (2018, s. 77). Det Tredje används på olika sätt av olika tänkare och refererar till allt (anything one holds in mind) som kan användas för att skapa referenspunkter utanför dyaden. "Jag är intresserad av förutsättningarna för och hur denna gemensamma skapandeprocess går till, inte på vilket fenomen man tillämpar begreppet på", skriver Benjamin (2018, s. 23). Det rör sig alltså om en hel del utöver bara en slags observationspunkt eller det som ibland brukar kallas för triangulering. Det Tredje kan även uppstå *inifrån* en dyad, utan någon intervention från någon verklig utomstående, vilket är en skillnad jämfört med Lacaniansk teori (Aron, 2006).

Benjamin (2018) har använt en mängd olika epitet för att definiera det Tredje: enhetliga, rytmska, åtskiljande, moraliska, delade, dynamiska, matriakala, större än oss båda, energiska, gryende, avsiktliga, begynnande... och även gjort förändringar i terminologin. Det har också riktats kritik mot begreppet som onödigt abstrakt och tillkrånglat (Hirsch, 2008). Är definitionen för bred blir ett begrepp uttunnat och kan användas godtyckligt. En för snäv definition inskränker tillämpningen. Detta är en balansakt som är svårare vid konstruerandet av ett interpersonellt begrepp jämfört med ett individualpsykologiskt begrepp. Benjamin (2018) har rensat i terminologin och reducerat det Tredje till tre begrepp: *det rytmska Tredje*, *det åtskiljande Tredje* och *det moraliska Tredje*. De olika aspekterna oscillerar växelvis i ett slags figur-bakgrundsmönster.

FOTO LENA LILJESTRAND

Alla metaforiska beskrivningar av ömsesidighet är begränsade. Hur skall man kunna göra rättvisa åt "ett komplext, icke-linjärt dynamiskt system som påverkas från den ene till den andra", frågar sig Benjamin (2018, s. 72). Ur ett upplevelseperspektiv handlar det om att vara en del av något överindividuellt – något utöver de båda inblandade individernas enskilda bidrag till interaktionen.

Det Tredje är till för att beteckna en potentiell relationell position eller princip som kan användas för att ta sig ur den ömsesidiga komplementära doer-and-done-to läsningen. Betraktat som *form* är det Tredje både en relation och dess organisationsprincip, något som kan hårbärgera olikheter utan att dela upp dem i komplementära roller. *Funktionsmässigt* utgör det Tredje ett fundament – "vårt sätt att vara med varandra" som skapar ett förutsägbart mönster av trygg anknytning (Benjamin, 2018, s. 76). Det rör sig om psykologiska förhållnings-sätt, om motsättningar eller spänningar inom och mellan olika självtillstånd. För Benjamin utspelar sig relationen mellan verkliga personer, inte mellan (kleinianska) representationer av inre objekt.

Redan från födseln startar uppbyggnaden av relationella mönster mellan barnet och vårdnadshavaren. Interaktionen sker till en början på en implicit preverbal och presymbolisk så kallad procedurnivå (Atwood & Stolorow, 1984). Det handlar om en ömsesidig ackommodation, en synkronisering till en känsla av en gemensam enhet som Benjamin benämner det rytmiska Tredje och som avser det gemensamma och enhetliga. Från detta utvecklas successivt det Benjamin kallar *det åtskiljande Tredje*, som åsyftar det unikt individuella och särskiljande. Denna utgör i sin tur grunden för utvecklingen av vår symbolförmåga som förutsätter en förmåga till skillnader - upptäckten av att andra personer också har ett psyke och upplevelser som kan skilja sig från de egna. Det innebär också att mer än en uppfattning, en mening eller en sanning är möjlig samtidigt.

Man kan tala om olika dimensioner av det Tredje ("many ways to slice this pie"). Den överordnade dimensionen återfinns inte mellan det verbala och det icke verbala utan mellan det enhetliga/harmoniska och det differentierade, det vill säga acceptansen av olikheter, menar Benjamin (2018, s. 84). Men dessa två upplevelser av det Tredje är samtidigt ständigt föremål för att brytas ner till komplementaritet: missförstånd eller oenigheter, där vi upplever att det egna sättet är det enda fungerande, att den andre gör något med oss,

att det bara går att uppfatta situationen på ett sätt. När det blir ett sådant avbrott, måste det Tredje återställas på rytmisk och/eller på verbal symbolisk nivå, en process interaktions- och spädbarnsforskare kallar sammanbrott-reparation (s. 51).

En tredje aspekt är *det moraliska Tredje*. Det har egentligen inte med överjagsmoral att göra utan handlar om ett önskat tillstånd och om förutsägbarhet. Detta samskapas av båda parter för att få en känsla av en lagbunden värld. Det handlar inte om någon högre kognitiv funktion, eller relationsform, utan om att känna till och leva upp till en gemensam överenskommen förväntan (Benjamin, 2018, s. 51).

Dessa processer av sammanbrott-reparation kan alltså skapa ett Tredje och är också det som en framgångsrik psykoterapeutisk process består av, menar Benjamin (2018). Hon betonar att sammanbrott-reparation är något som ständigt fortsätter och beklagar samtidigt att hon felaktigt tillskrivits att det skulle finnas en permanent, harmonisk relationell en-gång-för-allå-lösning på detta problem (2012, s. 125).

Hur uppkommer eller skapas ett Tredje?

Relationell psykoterapi utgår inte, som de flesta andra terapier, från att tillämpa en förutbestämd metod. Terapin betraktas istället som emergent där två olika personer möts och skapar en icke reproducerbar process, som styrs av det samspel som utvecklar sig. Terapirelationen ses som en ömsesidig samsambetsprocess. Terapeuten uppträder inte bara som en utomstående neutral observatör, utan samspekar med patienten på ett liknande, men mera ömsesidigt sätt, än det Sullivan kallade för deltagande observatör (Wänge, 2016a). Det finns därför inga fasta tekniska rekommendationer.

I praktiken använder sig den relationella terapeuten av de traditionella psykoterapeutiska verktygen: tolkning, klargörande, konfrontation - fast på ett friare sätt i relation till de tre grundpelarna (neutralitet, anonymitet och abstinens). Som tidigare nämnts kan även lek och improvisation ha en plats för att skapa nya erfarenheter och för att komma åt dissocierade affekter och erfarenheter. Den relationella psykoterapien är mycket förtjust i kliniska fallbeskrivningar och vinjetter. De individuella begreppen har konsekvent kompletterats med relationella tvåpersonsbegrepp vilket gör att rambrott och utageranden kan förstås och hanteras på nya mindre auktoritära sätt jämfört med

traditionell psykoanalys. Den kliniska praktiken skall så långt som möjligt vila på demokratiska och jämställda värderingar: ödmjukhet, acceptans av osäkerhet, jämlikhet, skriver Benjamin (2018, s. 42).

Självutlämnande (self disclosure), det vill säga frågor om transparens runt terapeutens person och situation är ett flitigt diskuterat och ofta missförstått ämne. Detta handlar enligt Benjamin inte om vad terapeuten innehållsmässigt avslöjar om sig själv eller inte, utan om samskapande och delaktighet i den terapeutiska berättelsen. Virginia Goldner menade att det handlar om terapeutens genuina strävan efter en samtidig balans mellan analytisk disciplin och att vara autentisk (Benjamin, 2018, s. 48). Dess funktion är till för att lokalisera terapeutens bidrag till processen, för att främja ansvarstagande och bekräfta deltagande i den dyadiska situationen – att söka det Tredje. Benjamin är kritisk mot det kleinianska idealet om analytikerns (affektiva) självreglering eller ”den fulländade containern”, som motsäger utvecklandet av ett gemensamt Tredje. Om terapeuten inte bekräftar sin delaktighet i processen för patienten blir det en antingen-eller-situation där någon av parterna måste vara den skyldige (2018, s. 55, 57ff). Förutsättningen blir då att en måste vara ond för att den andre skall kunna vara god – en välkänd dynamik i den kleinianska metapsykologin om projektion och introjektion. Den bionska devisen att analytikern skall vara ”utan minne och begär” heter i relationell psykoterapi: ”utan minne, men *med* begär” – något som måste analyseras. Självutlämnande kan också fylla en viktig funktion i den ständigt återkommande reparationsprocessen eller när det handlar om patologiska anpassningssystem (Brandchaft, 2007).

Symbolisk kapacitet och skapandet av det Tredje verkar vara resultatet av ett psykologiskt arbete med att hårbärgera och kommunicera affekter, menade Benjamin (1999, s. 206). Terapeutiskt förmedlas insikt bland annat genom terapeutens tillkännagivande: ”Jag (analytikern) gjorde så här mot dig (patienten) på grund av något jag kände i *vår* interaktion” till skillnad från ”*du* fick mig att känna ...” (Benjamin, 2012, s. 125), som är den projektiva interaktionens budskap. Villigheten av ett erkännande från terapeuten är det som skiljer det terapeutiska agerandet från det ursprungliga agerandet hos den andre, i situationen där traumat eller mönstret skapades – ett uttalat bekräftande av sanningen och att denna är uthärdlig: ”Ja, det var detta som hände!” (Benjamin, 2018, s. 52ff).

Som jag förstår Benjamin, är en förutsättning för att ett Tredje skall kunna skapas att terapeuten först lokaliserar den komplementära *doer-and-done-to*-situationen. Övergången till ett Tredje har stora likheter med transformationen från objektrelaterande till utnyttjande av objektet enligt Winnicott som skriver: ”det första elementet i [denna övergång] är relaterandet till objektet, och det sista är utnyttjandet av objektet; däremellan kommer /.../ den kanske svåraste fasen i människans utveckling, eller den som är besvärligast att bota av alla tidiga misslyckanden.” (1971, s. 118). Ghent (1990) menar att objektrelaterande framförallt sker genom projektion och introjektion, varvid den andre (objektet) uppfattas på ett subjektivt sätt.

Vid utnyttjande av objektet, som tar förmågan till objektrelaterande för given, måste objektet ”vara verkligt, i den meningen att det är en del av en gemensam verklighet, inte en massa projektioner.” (Winnicott, 1971, s. 116). Likheterna mellan *doer-and-done-to* och objektrelaterande respektive ett Tredje och objektutnyttjande är uppenbara. Men det finns skillnader. Winnicott talar om en individuell förmåga, en position eller ett utvecklingsstadium, som visserligen förutsätter interaktion med modern, medan Benjamin talar om en ständigt pågående relationell växelverkan av sammanbrott-reparation. Såväl Winnicott som Ghent (1990) anser att benämningen ”utnyttjande” (use) är problematisk, både för risken att förväxlas med ”exploatera”, men också för att begreppet inte stämmer överens med den gängse psykoanalytiska synen på aggression som i första hand reaktiv.

Bekräftande är viktigt i det Tredje. Ett slags bekräftande kan bestå av att terapeuten visar upp sitt eget kämpande med motstridiga känslor, vilket kan hjälpa

FOTO LENA LILJESTRAND

till att koppla samman de olika dissocierade jag-tillstånd i den terapeutiska dyaden, eller hos de enskilda parterna. Philip Bromberg (2010) menar att en viktig erfarenhet för patienten kan vara att uppleva att någon annan (terapeuten) försöker, även om denne skulle göra ett dåligt arbete just i momentet. Det är viktigt att terapeuten kan erkänna sin sårbarhet, begränsning och sina misstag – inte för att bli ursäktad utan för att man skall kunna förstå konsekvenserna. Redan Winnicott hade varit inne på detta när han berättade för patienten (i ett fall Harry Guntrip) att han inte hade något att tolka (Guntrip, 1975; Winnicott, 1971).

Terapeutiskt sett står ömsesidigt bekräftande inte direkt på agendan, som det ibland uppfattats av kritiska röster. Det utgör inget mål i sig själv utan är en följd av reparationsprocessen. Att försöka ”tvinga” patienten att erkänna terapeutens subjektivitet skulle ju innebära en komplementär doer-and-done-to”-relation (Benjamin, 2012, s. 127). Man måste också försöka finna en slags ”naturlig” glädje i samspelet – det är svårt att skapa ett Tredje om terapeuten bara gör sin plikt.

Sammantaget finns det ingen enkel väg till ett delat Tredje. Men om man lyckas upptäcka att man är involverad i ett komplementärt relationsmönster ökar sannolikt möjligheterna att man kan ta sig ur det. Det handlar om att vara följsam, observant och låta processen ha sin gång. En viktig punkt är att tillåta och bekräfta olika perspektiv, meningsskiljaktigheter, olika jagtillstånd, tvivel och ovisshet, med mera. Motsättningar och paradoxer behöver inte (upp-)lösas. I maktkamper och låsta situationer kan det vara viktigt att analytikern visar sig prestigelös och kan vara den som ger upp först, menar Benjamin (2018, s. 90). Det går inte heller att ”hålla fast” ett Tredje, utan man måste snarare ”ge efter” eller ”ge upp”. Ghent talar om surrender som antitesen till det som traditionellt kallats för motstånd inom psykoanalysen.

Det är inte helt lätt att hitta kliniska beskrivningar för att illustrera det ständigt dynamiska och komplexa Tredjebegreppet. Lewis Aron (2018, s. 123ff) beskriver en terapi där han var handledare. Patienten hade berättat hur han hade följt händelserna den elfte september 2001 under terrorattackerna mot World Trade Center i NYC. Patienten var inte upprörd av det som skedde utan fann det snarare spännande. Efteråt var han som fastklistrad vid tv-nyheterna och såg fram emot möjligheterna till ett krig. Terapeuten var skräckslagen och upprörd. Hon var välbekant med patientens

narcissism men kunde likväl inte hårbärgera patientens känslolokala reaktion – samtidigt som hon kämpade med att försöka vara genuint empatisk. Som handledare var Aron på mera säker distans utanför den omedelbara affektiva överförings-motöverföringsarenan och kunde lugnt reflektera över situationen.

Patientens reaktion blev förståelig mot att denne hade ett kaotiskt och våldsamt inre, med medvetna och omedvetna fantasier om kroppsskador, sadomasochism, med mera. Patienten kände en tillfällig lättnad av katastrofen. För en gångs skull blev hans värld av våld, kaos och destruktivitet externaliserad – något som utspelade sig konkret i yttrevärlden, inte bara i patientens eget inre, utan också för andra personer, menar Aron. Terapeuten kände sig snärjd mellan två komplementära jagtillstånd. Å ena sidan kunde hon känna sig upprörd och kränkt av patientens hjärtlöshet och i den stunden samtidigt oempatisk i relation till sin patients terapeutiska behov. Å andra sidan kunde hon försöka identifiera sig med patientens sadistiska upphetsning och spänningslättnad då på bekostnad av känslan av att förråda sin egen upplevelse och sina värderingar. Det ena jagtillståndet var en inversion av det andra – med Benjamins begrepp: doer and done to.

Själv minns jag en terapi när jag var nyutbildad terapeut. En patient berättade om ett penningbedrägeri för att lösa en svår ekonomisk situation, som också resulterade i en enorm befrielsekänsla för patienten. Jag hamnade i ett starkt dilemma mellan en förståelse för patientens lättnad, men samtidigt ett starkt avståndstagande mot det bedrägliga agerandet. En annan situation var när en patient påstod att jag bytt ut en tavla i terapirummet. Tavlan var inte utbytt och jag berättade det för patienten, som argt reagerade med att förtroendet för mig och fortsatt terapi var starkt ifrågasatt: ”om jag inte kunde erkänna fakta!”

De tre situationerna beskriver typiska potentiella förstadium till skapande av ett Tredje – en stark övertygelse eller ett etiskt dilemma, med kraftfulla affekter inblandade, en situation vi nog alla varit med om någon gång. Jag hanterade inte mina båda situationer så bra då vad jag minns, men det hade varit till hjälp om jag haft tillgång till Benjamins begreppsapparat. Aron och hans handledda terapeut lyckades arbeta sig fram till en tredje position som öppnade upp ett gemensamt reflektionsutrymme, men det finns ingen förutbestämd terapeutisk manual eller metod för detta. Vad man kan göra är att i efterhand försöka

beskriva vad som hänt och hur man tänkte och kände. Aron jämför med identifikationskonflikterna rörande den emotionellt laddade så kallade primärscenen och frågar sig: vem av parterna skall man identifiera sig med? Ofta "väljer" vi att endast identifiera oss med en av parterna och disidentifiera oss med den andre. Det första steget mot ett tredje är ofta att terapeuten öppet delar sin ambivalens eller sitt dilemma med patienten.

Aron med flera förespråkar att patienten får möjlighet att bevittna terapeutens kämpande med motstridigheter (i likhet med Bromberg ovan) genom att föra in detta perspektiv: "jag kan känna flera känslor kring vad du säger ..." eller mindre affekterat: "jag kan se flera perspektiv runt detta". På detta sätt förmedlar terapeuten: "Vi är åtminstone tre om detta: 1) du, 2) jag-som-vill-ge-dig-allt-stöd och 3) jag-som-vill-ifrågasätta-dina-tankar" (2018, s. 134f). På detta sätt inbjuder terapeuten patienten till ett nytt perspektiv: att korrigera terapeuten, eller till en dialog, eller till en förhandling (negotiate) om meningsinnehållet, med mera menar Aron. Det gäller att försöka hitta ett sätt, en position, en plats, en referenspunkt, ett perspektiv, eller vadhelst som går att använda för att reflektera och tala på ett sätt som inte är så emotionellt laddat.

Epilog

Som avhandlats ovan börjar våra relationella mönster att skapas mycket tidigt, innan vår verbala och symboliska förmåga har utvecklats. De sätt på vilket vi organiserat våra erfarenheter finns på implicit nivå och är därför inte tillgängliga för vårt medvetna minne (Atwood & Stolorow, 1984). Hur vi fungerar syns därför endast i spåren av våra interaktioner. Den terapeutiska situationen är utformad för att kunna upptäcka, arbeta med och ibland försöka förändra våra interaktionsmönster för att kunna skapa större personlig frihet och flexibilitet i vårt sätt att vara tillsammans. Benjamin visar att ömsesidighet och bekräftelse är nyckelorden i denna process. ○

TOMAS WÅNGE är leg psykolog och privatpraktiserande psykoterapeut med relationell inriktning vid Linnéstadens Psykoterapiinstitut i Göteborg.
www.tomaswange.se

REFERENSER

- Aron, L. (1999). Clinical choices and the relational matrix. *Psychoanalytic Dialogues*, 5(2), 195-237.
- Aron, L. (2006). Analytic impasse and the Third. *Int. J. Psychoanalysis*, 87(2), 349-368.
- Aron, L. (2018). Core Competency Four: Relational Dynamic. I R. Barsness (ed) *Core Competences of Relational Psychoanalysis*. N.Y.: Routledge.
- Atwood, G., & Stolorow, R. (1984/2014). *Structures of Subjectivity*. (2:a uppl.) N.Y.: Routledge.
- Benjamin, J. (1988/2013). Herre och Slav. (Sv.ö. av Hanna Bornäs, något förkortad): I *Fronesis*, 44-45, 129-155.
- Benjamin, J. (1988). *The Bonds of Love*. N.Y.: Pantheon.
- Benjamin, J. (2004). Beyond Doer and Done to. *Psychoanalytic Quarterly*, 73 (1), 5-46.
- Benjamin, J. (2012). Afterword to Beyond Doer and Done to. I L. Aron & A. Harris (eds) *Relational Psychoanalysis. Vol.4*. N.Y.: Routledge.
- Benjamin, J. (2017). More than one could live. Workshop på IARPP 14:e konferens i Sydney 25-28/5 2017.
- Benjamin, J. (2018). *Beyond Doer and Done To. Recognition Theory, Intersubjectivity and the Third*. N.Y.: Routledge.
- Brandchaft, B. (2007). Systems of pathological accommodation and change in analysis. *Psychoanalytic Psychology*, 24, 667-687.
- Britton, R. (1998). *Belief and Imagination*. London: Routledge.
- Bromberg, P. (2010). *Awakening the Dreamer: Clinical Journeys*. NY: Routledge.
- Craştopol, M. (2015). *Micro-trauma. A Psychoanalytic Understanding of Cumulative Psychic Injury*. N.Y.: Routledge.
- de Beauvoir, S. (1949/2002). *Det andra könet*. Sv. ö. Stockholm: Norstedts.
- Frankel, D. (2012). *Hope Springs*. Spelfilm med bl.a. Meryl Streep, Tommy Lee Jones och Steve Carell. N.Y.: Columbia Pictures.
- Ghent, E. (1990). Masochism, Submission, Surrender: Masochism as a Perversion of Surrender. *Contemporary Psychoanalysis*, 26, 108-136.
- Guntrip, H. (1975). My Experience of Analysis with Fairbairn and Winnicott. *Int.Rev. Psycho-Analysis*, 2, 145-156.
- Hirsch, I. (2008). *Coasting in the Countertransference*. N.Y.: Routledge.
- Ogden, T. (1994). *Subjects of analysis*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Steiner, J. (1993). *Psychic Retreats*. London: Routledge.
- Winnicott, D.W. (1971/1981). *Lek och Verklighet*. Sv.ö. Stockholm: Natur & Kultur.
- Wänge, T. (2016a). Harry Stack Sullivan. Del 2. *Psykoterapi*, 1, 15-24.
- Wänge, T. (2016b). Psykoanalysen har många ansikten. *Psykoterapi*, 3, 6-13.